

UOT 82.091

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU MİRƏLİ SEYİDOVUN YARADICILIĞINDA

¹CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu

²HÜSEYNOVA AYGÜN SABİR qızı

1-Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

2-Sumqayıt şəhər 34 saylı məktəb, müəllim

cumanov73@mail.ru

Açar sözlər: Qazan, Qambecan, Baybecan, Aruz, Əkərək, Səkərək, Amran, Buğac, Qorqud, Absaq, Ozan

Adlar milli-etnik tarixin, kimliyin, əski dünyagörüşün, etnopsixologiyanın daşıyıcılarıdır. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimikası azərbaycanşünaslıqla, Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı bir çox problemlərin açılmasında əvəzsiz mənbədir. Tədqiqatlar dastandakı antroponimlərin tədqiqi tarixinin V.V.Bartolddan başladığını göstərir [1, s.12-38]. Bu sahədə H.Araslı, Ə.Ə.Dəmirçizadə, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski, Ş.Cəmşidov, T.İ.Hacıyev, M.Həkimov, K.Vəliyev, Anar, A.Qurbanov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, K.Abdullayev, S.Əliyarov, Q.Qeybullayev, M.Adilov, A.Paşayev, Ə.Fərzəli, M.Çobanov, F.Xalıqov, F.Cəlilov və b. xidmətləri vardır.

M.Seyidovun yaradıcılığında “Dədə Qorqud” mövzusu həmişə diqqət mərkəzində olmuş, alim dastandakı antroponimlərə həm tarixi-lingvistik baxımdan, həm də mifoloji prizmadan yanaşmışdır. Alim elmi yaradıcılığında Azərbaycan xalqının soykökü ilə bağlı məsələlərinə aydınlıq gətirmək üçün tarixi və mifik səciyyə daşıyan Qazan, Ulaş, Oğuz, Qambecan, Baybecan, Qamğan, Əkərək, Səkərək, Buğac, Aruz, Əmran, Domrul, Bəkil, Basat, Qazlıq, Qorqud, Öləng, Xızır, Qağanqat, Absaq, Uğur, Quar, Ozan və s. kimi adların da sözaçımına nail olmuşdur.

Hələ 1968-69-cu illərdən Qazan xanın Dədə Qorqud boylarının ən əski obrazı, əvvəllər mifik dünya, sonralar tarixlə bağlı şəxsiyyət olduğunu, mifik dünyanın yurddaşı və Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə, qəbilə birləşmələrinin ibtidai təfəkkürü, çevrəyə münasibəti ilə sıx bağlı olmasını araşdıran M.Seyidov akademik V.V.Radlovun “Türk dilləri lüğəti”nə istinad edərək, kaz//qaz//qas fonetik variantlarının qırğız, saqay, koybal dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” anlamlarını nəzərə almış, “qaz” və “an” tərkiblərindən formalaşan “Qazan”dakı “an”ı feli sifət şəkilçisi kimi qəbul etmişdir: “Hər iki tərkibdən yaranmış Qazan – ucalan, yüksələn, ululaşan anlamındadır” [2, s.124]. Alim oğuzların soykökü ilə bağlı əfsanədə ulu baba Bulcaxanın Ortaq//Ortak//Kaztak//Qaztaq dağlarında yaylaları olması faktını və bu adın da “Qazan” adının sözaçımına yardım etməsini, “uca”, “yüksək” anlamında başa düşülməsini də gərəkli dəlillərdən saymış, Musa Qağantaqlının “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində tarixi-əfsanəvi rəvayətdə çoxsaylı orduya malik Qazan və Qor adlı iki qardaşın adlarının çəkildiyini, tarixçinin bu iki qardaşdan tarixi şəxsiyyət kimi danışdığını göstərmişdir. M.Seyidovun araşdırmalarından aydın olur ki, Qazan xanın adı belə onu mifik təfəkkürlə bağlı surət kimi qəbul etməyə imkan verir və o, tarixi şəxsiyyət kimi V-VI yüzilliklərdə Albaniyada – Ağvanda yaşamış, sonralar bu ad tarixi-toponomik yer adları kimi meydana çıxmışdır.

Xatırladaq ki, bu gün də Azərbaycan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının ən əski obrazı Qazan xanın adı ilə işğəli oronimlər kifayət qədərdir. İsmayılı rayonunun İlxıçı kəndində Qazandərə, Şamaxı rayonunda Qazandağ, Ordubad rayonunda Qazangəldəğ zirvəsi, Cəlilabad rayonunda Qazanqoşadağ, Ağcabədi rayonunun Hindarx kəndində Qazan təpə və s. Ancaq təəssüf

ki, bəzi tədqiqatlarda “qazan” tərkibli Qazandərə, Qazandağ və s. kimi toponomik adlar ev əşyalarının adları ilə əlaqədar metafor adlar kimi qəbul edilmişdir [3, s.47].

M.Seyidovun şərhindən bilmək olur ki, Baybecan adına VII yüzilliyin coğrafiya bilgini Anania Şiraqlının “Coğrafiya” əsərində “Qambecan” şəklində toponomik ad-yer, vilayət adı kimi rast gəlinir: “Qambecan əvvəlcə adam kimi işlənmiş, sonra bu adamın yaşadığı yer onun adını daşımışdır. Coğrafiya bilgininə görə, Qambecan vilayəti Ağvan – Alvan torpağında yerləşmiş və indiki Ağdaş rayonunu da əhatə etmişdir. Tarixdən bəllidir ki, o, bir çox yüzilliklər boyu bağimsız-müstəqil xanlıq olmuşdur. Bu vilayət, sözsüz ki, VII yüzillikdən qabaq Qambecanın adını daşımışdır” [2, s.126].

Alimə görə, “Qambecan” qam-şamanların Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə və qəbilə birləşmələrində tutduğu yeri, mövqeyi ilə bağlıdır və bu ad qamların hakim mövqedə durduqları çağda yaranmış, bu şəxsə qəbilənin baş qamı olduğuna görə “Qambecan” demişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından bizə bəlli Bayandır xanın, yəni baş xaqanın atası “Qamğan”ın şaman mənası verən “qam” və “xan”, “qağan”dakı “ğan” tərkiblərindən yarandığını, sağır “nun”la deyilən “ğan”ın “ata” anlamını bildirərək, “qam” tərkibi ilə birlikdə “ata qam” (şaman) olmasını göstərən M.Seyidov Azərbaycan xalqının soykökündə duran ulu qəbiləbirləşmələrindən bir neçəsinin, o cümlədən hunların xristian, oğuzların islam, xəzərlərin yəhudi dinini qəbul etməsini, keçmiş qam-şaman dininə divan tutulmasını, baş qamların, şamanların qılıncdan keçirilməsini, qamçılıq-şamançılıqla bağlı yer, çay, şəxs adlarının xristian və islam dininin təsirinə məruz qalaraq dəyişdirilməsini, bu səbəblərdən “Qambecan”ın da “Baybecan” formasına düşməsini qeyd etmişdir. Rüstəm Kamal bu fikri davam etdirərək yazır: “Qamğan oğlu – ulu əski bir şəcərəyə işarədir. Bayandır xan yalnız tayfa başçısı, böyük xan deyil, həm də qam-şaman şəcərəsinin nümayəndəsidir” [4, s.13].

Aslan Bayramov Göyçə mahalında azərbaycanlılar yaşayan Babacan kənd adını, həmin ərazidə Babacan dərəsi toponimini, həmin dərədən axan Babacan çayı oykonimini, Şəmkir bölgəsində Babacan kənd adını “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Baybecanla əlaqəli olmasını qeyd etmiş və “Babacan” toponimini “bay+becan” kimi 2 hissədən ibarət olduğunu, “bay” tərkibindəki “y” səsinin düşməsi və ahəngə əsasən e-ə əvəzlənməsi nəticəsində “Baybecan”ın “Babacan” fonetik variantına keçməsinə bildirmişdir [5, s.51-52].

M.Seyidov əski çağlarla bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun qoca oğlu Səkerəyin boyu”nda adları çəkilən Əkərək//Aqaraq və Səkerək//Saqaraq adlarının etimoloji təhlilini vermiş, bu toponomik adları əski türk dilləri ilə bağlamışdır. Müəllifə görə, Aqaraq//Əkərək “aq” və “araq” sözlərindən yaranmışdır ki, “araq” və onun fonetik variantı “arıq” bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində “Aydan arı, sudan duru” atalar sözlərində “arı” şəklində işlənmişdir.

Akademik V.V.Radlovun qədim türk dilləri lüğətinə istinad edən alim bu sözün “müqəddəs”, “təmiz”, “pak”, “yaxşıstər” anlamlarında olmasını xatırlatmış, “ag” və “araq/arıq/arı” sözlərinin birləşməsindən “uca”, “ulu”, “pak”, “təmiz” mənalı “Aqaraq//Əkərək” ad-sözünün yaranması qənaətinə gəlmişdir. Qədim mənbələrdə, o cümlədən Anania Şiraqlının “Coğrafiya” əsərində “Aqaraq” adının qala, çay, azərbaycanlıların yaşadıkları yer adı kimi rast gəldiyini göstərən M.Seyidov “Aqaraq”ın hələ VII yüzillikdən çox-çox qabaqlar mifik görüşlərlə bağlı obraz, müqəddəs başlanğıc, tanrı adı olması, sonralar çay, qala, yer, şəxs adı kimi işlənməsi mülahizələrini irəli sürmüş və bu adların kökünü V-VII yüzillikdən daha əvvəlki çağlarda araşdırmağı düzgün hesab etmişdir.

M.Seyidovun mülahizələrinin doğruluğunu təsdiq edən bir sıra tarixi faktlar vardır. 1995-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” kitabında Əştərək rayonunun Əkərək kəndində 1931-ci ildə 32 nəfər (1828-ci il qaçqınlığından sonra), Talin rayonundakı Əkərək kəndində isə 1931-ci ildə 601 nəfər, Görüş rayonundakı Əkərək kəndində isə 1931-ci ildə bir neçə azərbaycanlı yaşaması göstərilmişdir. Qeyd edək ki, Dərələyəzdə Əkərli, Borçalıda Əkərək, Dağıstandakı Əkərli kəndlərində də tarixən azərbaycanlılar yaşamışlar [5, s.65]. Naxçıvanın Sədərək

rayonunun adının etimologiyası ilə əlaqədar tədqiqatlarda Sədərək sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Səkrək adından yaranması mülahizələrinə də rast gəlinir [6, s.50-51].

Aslan Bayramov Əkərək toponiminin qədim tarixçilərdən Eqişe (V əsr), A.Şıraqlı (VII əsr), A.Lastevertsi (XII) və X.Samvelyanın “tarla”, “çöl”, “becərilən yer” mənasında açıqladıqlarını, M.Murzayevin son dövrlərdə yaşayan erməni tarixçilərinə uyaraq, bu sözü yunan mənşəli “aqro” sözü ilə bağlamağa çalışdıqlarını yazmış, Əkərək adının etimologiyası ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Fikrimizcə, qədim erməni tarixçilərinin Əkərək toponimini əkinlə bağlamaları daha düzgündür. Doğurdan da, Əkərək leksik vahidinin kökündəki “ək” kəlməsi, istərsə də ona qoşulan ar, -ər, -ak, -ək şəkilçiləri türk dillərinə aid morfemlərdir(ək, ər, ək, əy, ər, ək) və s.” [5, s.66].

Bizcə, “Əkərək” adını çağdaş dilimizin morfemləri ilə izah etmək, ona bugünkü dil modelindən yanaşmaq o qədər də düz olmazdı. Hər halda “Əkərək” sözünün keçib gəldiyi tarixi yol nəzərə alınmalıdır və M.Seyidovun qədim türk dilləri lüğətinə, sözün keçib gəldiyi yola əsaslanaraq, bu sözün “uca”, “ulu”, “pək”, “təmiz” anlamlarında olmasına dair fikirləri daha inandırıcı görünür. Çünki əkinçiliklə, yer, əməklə bağlı qala, çay, şəxs adının yaranması ağılabatan deyil. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də “aqar” tayfasının adı çəkilir. Alban tarixçisi Gəncəli Kiraqos da öz “Şahnamə”sində türklərin içində aqar//əkər tayfa birliyini xatırlayır [7, s.58-59]. Deməli, bu adda çay, qala, yer, şəxs adı olduğu kimi tayfa adı da olmuşdur. Etonimin toponimə, yaxud toponimin etnonimə çevrilməsi türk dillərində bir sistem kimi mövcud olmuşdur ki, bu da Oğuz, Bayat, Bayandır, Baybecan və s. kimi adlarda özünü göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un IX boyunda adı çəkilən Əmran//İmran (Bəkil oğlu) antroponiminin taleyi də mübahisəli olmuşdur. M.Seyidovun araşdırmalarından aydın olur ki, bu ad nəşrlərdə İmran, Amran, Emran kimi verilmişdir. Dastan qəhrəmanlarının adının təmiz türk mənşəli olmasına əsaslanan alim “Əmran” antroponimini türk dillərində “dinclik, sülh, əmin-amanlıq” anlamlı “amıra”, “amıran”, “amırla”, “amırlan” kimi ümumişlək sözlərlə əlaqələndirmiş, ərəb mənşəli “İmran”la “Əmran” adı arasında yaxınlığı mümkün saymamışdır [8, s.19-20].

Fikrət Xalıqov altay, teleut, qaraim, kuman və s. türk dillərində Amran köklü antroponimlərin mövcudluğuna əsasən alimin bu fikrillə razılaşmış, “...obrazın təbiətinə, peşəsinə, ictimai mövqeyinə uyğun ad seçilmişdir” [9, s.25] qənaətinə gəlmişdir. Ə.Tanrıverdiyev “... Hind-Avropa dillərinin hind dilləri budağındakı sanskrit ölü dilində sevmək anlamlı “amra” vahidlərinin fonetik (amrak, amra, ümran) və leksik-semantik oxşarlığı da onların bir kökdən olduğunu təsdiqləyir”[1, s.80] deməklə, M.Seyidovun mülahizəsini möhkəmləndirmişdir.

Buğac adının sözaçımı digər tədqiqatçılar kimi M.Seyidovu da düşündürmüş və bu adın verilməsi zamanı vəhşi buğanı yeməkdən savayı digər bir durumun da nəzərə alınmasını vurğulamışdır: “Deyəsən, burada başqa bir durum da göz qarşısına gətirilmişdir. Bizcə, oğlana ad qoyarkən onun yenilməzliyini, igidliyini, batırlığını, çox güclü olduğunu da unutmamışlar. Elə buna görə ona “igid”, “çox güclü adam”, “batır” demək olan “Buğa” adını vermişlər. Bizcə, “Buğac” adı “buğa” və “ac” tərkiblərindən yaranmışdır” [2, s.392].

Bilgin bununla “Buğac” adı haqqında deyilənlərə öz yeni münasibətini bildirmiş, bir sıra qaynaqlarda: Musa Qağanqatlının “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində hun sərkərdəsi kimi adı çəkilən “Ağbuğa//Ağbuğu” adına, tarixdən bəlli olan sərkərdə adı “Qarabuğa”ya, XI yüzilliyin ensiklopedik bilicisi Mahmud Qaşğarlının “Divani-lüğətit-türk” əsərində Oğuzların yeddibaşlı əjdahaya – ilana “yelbuka” deməsinə Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik” əsərində “Buğa” sözünün tanrı adı kimi çəkilməsi faktlarına əsaslanaraq, belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda olan “boğa/buqa/buğa/buka/bükə” sözlərində “batır”, “igid”, “qəhrəman”, “çox güclü adam”, “pəhləvan” anlamları vardır.

Həmçinin bu söz mifik təfəkkürlə bağlı yaxşı anlamda olduğu üçün türk xalqları onu şəxs adlarının tərkibində işlətməmişlər. 2-ci tərkib “ac”ın türk dillərində “mərhəmət”, “rəhm” anlamlarında olmasını, Azərbaycan dilində “rəhm etmək”, “ürəyi yanmaq” mənalarında olan “acı” (maq) feilinin nə vaxtsa “ac” ismindən yarandığını ehtimal edən M.Seyidov 2 tərkibdən ibarət “Acal” kişi –

insan adındaki “ac”ı da “rəhm”, “mərhəmət” mənasında olan “ac”la bağlamış, “al” tərkibinin isə “uca” anlamını nəzərə alaraq “Acal” adının “uca”, “mərhəmətli” kimi başa düşülməsini düzgün saymış, hətta “alarvadı//alqarısı” sözlərində “al”ın günəşlə bağlılığını vurğulamış, “acal” (“ac+al”)ın da vaxtilə günəşlə bağlı mif olduğunu, sonralar zaman keçdikcə adiləşdiyini, XII yüzilliyin müəllifi Fəzullah Rəşidəndə “acal”ın yüksək ad-titul kimi işləndiyini söyləmişdir.

Aslan Bayramov isə “Dədə Qorqud” dastanında adları çəkilən “Buğac” və “Buğacıq” adlarını “Buğa+c”, “Buğa+cıq” formasında quruluşca düzəltmə söz hesab edərək, “c” və “cıq” hissələrini kiçiltmə bildirən şəkilçilər kimi qəbul etmiş, Zəngəzurda, Qafan şəhəri yaxınlığındakı meşəlikdə 1919-cu ilə qədər Azərbaycan türkləri yaşamış Buğacıq adlı bir kəndin olduğu, ermənilərin həmin kəndi yandıraraq, əhalini qaçqın saldığı, həmin kəndin xarabalıqlarının hələ də qalması haqqında bilgi vermişdir [5, s.57].

Tədqiqatlarda “Buğac” adının sözaçımı ilə bağlı başqa versiyalara da rast gəlinir: “Biz “Buğac”ı əvvəllər “Buğ xaç” kimi şərh etmişik. Başqa çalarları da görünür: Buğac//Buğaş – Buğa aşırən, yıxan, öldürən. Xaç isə elə bu adın bütövüdür. Belə ki, məhz belə igid “xaç” zirvəsinə qalxa bilərdi. (Bəlkə də “ac” şəkilçidir. Buğac - Buğa tək olan)” [10, s.63]. Sonra alim, hətta rus dilində “bık” adının da, türk mifologiyasında nəhəng ilanın, hətta səmada bulud və şimşək şəklində görünən əjdahanın – “buka”nın “buğ/a” kodundan törəməsi, “Buğa”, “Buğra”nın “güclü od” məzmunlu tanrı adı – “bağ”, “boq”un törəmələri olması fikrində qətiyyətlə dayanır.

M.Seyidov Şerbakin qələmə aldığı “Oğuznamə”dəki şəkildə Oğuzun atasının öküz kimi yox, buğa təsviri ilə verilməsini bildirmiş və zoomorfik onqonların başlıca olaraq dövləndirən olduqlarını, buğanın türk xalqlarında zoomorfik onqon olduğunu, buğa şəkli çəkməklə onun yalnız onqon olmasını deyil, həm də “güclü”, “məğrur”, “pəhləvan” anlamlarında olmasını göz qarşısına gətirmək istədikərini qeyd etmişdir.

Tədqiqatçı bu etimoloji təhlilini əsaslandırmaq, qüvvətləndirmək üçün bir sıra dəlillər gətirmiş, əski türk dillərində işlənən “baş komandan”, “baş sərkərdə” mənalarında olan “başboğaz” sözündəki “boğ” tərkibini “buğa”dakı “boğ”//“buğ”la bağlı eyni söz saymış, “Başboğ”u “baş igid” kimi açıqlamışdır. Hətta erkək keçiyə də bir sıra türkdilli xalqlarda “buğa//buqa” deyildiyini xatırladaraq, buğ//boğ sözünün “buğa”dan başqa “igid, güclü, pəhləvan” anlamlarını bir daha təsdiqləmişdir.

Alimin araşdırmalarından aydın olur ki, A.Yoki və L.Bazeni “buğa”//“buqa” sözünün ilkin variantını “buqay” kimi qələmə vermiş, E.V.Sevortyan buğa səsi çıxaran musiqi alətinə bəzi türk dillərində “buqay” deyilməsini xatırlatmış, C.N.Şipova isə “buqay”ın XIV yüzillikdən qabaq rus dilində işlənməsi qənaətinə gəlmişdir. Mifik düşüncələrlə səsləşən “buqay”ın “buq” və “ay” birləşmələrindən yaranmasını açıqlayan M.Seyidov “buğ//buq//boq”u “igid”, “ay”ı “yaradıcı”, “insanı yaradan” anlamlarında olmasına əsaslanaraq, Oğuzun atası sayılan “Buğa”//“Buqay”ı türk xalqlarında zoomorfik onqon olmaq şərti ilə “yaradan, törədən igid” sanıldığını düşünmüşdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Aruz adının mənası da M.Seyidovu çox düşündürmüşdür: “Bizcə, “Aruz” adı “ar” və “uz” tərkiblərindən ibarətdir. “Ar”... “kişi”, “insan”, “igid” deməkdir. Çox ehtimal ki, “uz” isə “ışıq”, “yaruq”, “şua” mənalarında işlənir; çünki “uz” tərkibinə, adətən, işıqla bağlı “gündüz”, “ulduz” və bu kimi sözlərdə rast gəlirik. “Ulduz”, “gündüz” sözündəki “uz//üz” komponentinin türk dillərində “uz”, “ız”, “us”, “öz” (Altay dilində ulduza yıld-ıs, başqırdca yold-oz, qazaqca culd-uz, noqayca yuld-uz, tatarca yold-uz, tuvaca sıld-ıs, türkcə yıld-ız, türkməncə yıld-ız, özbəkə yuld-uz, uyğurca yold-uz, xaqasca cilt-ıs, şorca cıl-ıs, yaqutca sul-us və s. deyilir) fonetik variantları vardır” [2, s.44].

Alimə görə, Aruz “ışıq, od kişisi, od adamı” anlamındadır, “ar”ın “qırmızı”, “qırmızımtraq” mənaları “Aruz”u “qırmızı işıq” anlamına gətirir. Oğuzlar qırmızı işıq, yəni “aruz” deyərəkən günəşi, ola bilsin ki, böyük odu göz qarşısına gətirmişlər. Bilgin Basatın mifoloji anasının Qaba Ağac, yəni Dünya ağacı, atasının isə türk xalqlarında Günəşin bəlgəsi sayılan qağan Aslan olması ilə igidin dünyəvi atası olan odla, günəşlə bağlı od, işıq, qırmızı işıq adamı anlamında olan Aruz

arasında qanunauyğunluq görmüş, “Aruz” adını 2-ci ad saymış, onun ilkin adının da olması ehtimalını ağılabatan hesab etmişdir.

Bizcə, alimin fikirlərində böyük həqiqət var. Çünki xalqımızın tarixində, həyat və məişətində vaxtilə mövcud olmuş ikinci adalma ənənəsinin izləri folklor materiallarında özünü göstərir. Məsələn, “Əsli və Kərəm” dastanından bu adların sonradan verildiyi, yəni Kərəmin ilk adının Mahmud, Əslinin isə Məryəm olduğu məlum olur. “Aşiq Qərib” dastanında isə Qəribin əsl adı Rəsuldur, Şahsənəmin əsl adı Sənəmdir və 2-ci adı bu dastanda mifik obraz Xıdır-İlyas verir. Koroğlunun ilk adı Rövşəndir. “Şəms və Qəmər” dastanında isə Şəms oğlan paltarı geyən gündən adını Rövşən qoyur. “Dəli Çoban” dastanında Gülrux adlı qız çoban libası geyəndən sonra hamı onu “Dəli Çoban” kimi çağırır. Fikrimizcə, çağdaş dövrümüzdə ərə gedən qızın ərinin soyadını qəbul etməsi faktının kökündə də 2-ci ad məsələsinə yaxınlıq var. Xalq arasında da deyilir: “Qız idim – sultan idim, ərə getdim xan oldum.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından ilk adın ləğv olunub, yeni ad almaq ənənəsinə dair nümunələr kifayət qədərdir. 2-ci ad daimidir, cəmiyyətdə yalnız bu adla tanınmaq mümkündür: “Bəybura bəyin oğlunun birinci adı Bamsı, ikinci adı Beyrək olmuşdur” [11, s.117]. Basat, Qazan, Qabangüc, Buğac, Aruz və s. kimi adların uşaq doğularkən verilməsi gülüncdür, məntiqi deyil. Deməli, eposda öz əksini tapan adlar, əslində sonrakı adlardır. Əzizxan Tanrıverdi bir sıra eponim-ləqəblərin də Azərbaycan türkünün etnogenetik tarixində aparıcı rol oynadığını yazır: “...Kanqlı, Uşun, Elik, Qıpçaq, Dondar, Salur kimi etnonimlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimlər sistemində eponim-ləqəb funksiyasındadır... Deməli, eponim-ləqəblərin tarixi-etimoloji prizmadan təhlili həm də etnogenezinin tədqiqidir” [1, s.45].

Tədqiqatlarda tarixçi alim Q.Qeybullayev tərəfindən “Araz” hidromiminin qədim türk dillərində “sakit, dinc, xeyirxah, xeyirli” mənalarında olan ərəs//uras, oraz//uraz apelyativi ilə bağlı olması göstərilmiş, “bəxt, tale, səadət, xoşbəxtlik, uğurlu” anlamında olan aruz//uruz apetyativinin M.Seyidovun “Aruz işıq, od kişisi, od anlamındadır” mənaları ilə bir xətdə birləşməsi vurğulanmışdır. Əzizxan Tanrıverdi Dmanisi (Başkeçid) toponiminin mənşəyi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən Tuman qalası arasında bağlılıq görmüş, 1728-ci ildə yazılmış “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də Dmanisi (Başkeçid) ərazisində “Uruz yaylası”, “Uruz qışlağı” toponimlərinin adının çəkilməsinə əsaslanaraq göstərmişdir ki, Dmanisi rayonunun Oruzman (oruz+man/adam) kənd adı Uruz//Aruz antroponimi əsasında yaranmışdır. [1, s.59].

Beləliklə, aydın olur ki, etimoloji tədqiqatlarında da M.Seyidov həmişə xalqın tarixi, dünyagörüşü, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında düşünmüş, dildə, sözlərdə, toponim, etnonim, antroponimlərdə yaşayan tarixi yaddaşı, mənəvi keçmişi bu günümüze gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, 471s.
2. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
3. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
4. Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.
5. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağababa, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996, 250 s.
6. Bağirov İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvanda yer adları // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi jur., 1972, № 1, s. 46-47
7. Bayramov A. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qafqaz. Bakı: Nurlan, 2002, 123 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı: Elm, 1976, 178 s.
9. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası (folklor əsasında). Bakı: Müəllim, 2009, 242 s.
10. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. Bakı: Azərnəşr, 1995, 360 s.
11. Ağayeva F., Əsgərova G., Ağayeva P. Azərbaycan folklor antroponimikası. Bakı: Maarif, 1997, 216 s.

12. Seyidov M. “Qızıl döyüşçü”nün taleyi. Bakı: Gənclik, 1984, 105 s.
13. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
14. Xəlilov P. Kitabi-Dədə Qorqud – İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.
15. Seyidov M. “Uğur” sözü haqqında bəzi qeydlər // Azərb.SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1962, № 4, s. 147-159

РЕЗЮМЕ

ТЕМА «КИТАБИ – ДЕДЕ КОРГУТ» В ТВОРЧЕСТВЕ МИРАЛИ СЕЙДОВА

Джуманов Д.А., Гусейнова А.С.

Ключевые слова: Газан, Гамбежан, Байбеджан, Аруз, Экерек, Секерек, Амран, Бугач, Горгуд, Абсаг, Озан

Имена являются носителями национально-этнической истории, этнопсихологии и отражают древнее мировоззрение и характер народа. В статье рассматриваются некоторые антропонимы и этнотопонимы, связанные с азербайджановедением, в исследованиях видного ученого Мирали Сейдова, посвященных дастану «Китаби – Деде Коргут». Научно-теоретические мысли Мирали Сейдова по толкованию смысла исторических и мифических имен, как Газан, Гамбежан, Байбеджан, Аруз, Экерек, Секерек, Амран, Бугач, Горгуд, Абсаг, Озан и т.д. объясняются в сравнении с предположениями других ученых. В статье показано, что творчество ученого опровергает тезисы о том, что якобы «азербайджанцы и турки появились на Кавказе поздно и не являются коренным населением», приводятся доказательства обратного.

SUMMARY

THE THEME OF "KITABI – DEDE KORGUT" IN THE WORKS OF MIRALI SEYIDOV

Jumanov D.A., Huseynova A.S.

Key words: *Qazan, Qambejan, Baybejan, Aruz, Akarak, Sakarak, Amran, Bughaj, Korkut, Absag, Ozan*

Names are the carriers of national-ethnic history, identity, ancient outlook and ethnopsychology. In the article the connection was clarified of some anthroponyms and ethnotoponyms of “Kitabi-Dede Korkut” with Azerbaijani studies in the researches of well-known scholar Mirali Seyidov. The scientific-theoretical thoughts of the scientist were comparatively explained with the views of other scholars about interpretation of historical and mythic names related with origin of Azerbaijani people like Qazan, Qambejan, Baybejan, Aruz, Akarak, Sakarak, Amran, Bughaj, Korkut, Absag, Ozan and etc. It is shown in the article that creativity of the scholar disproves antiscientific character of theses about “Azerbaijanis and Turks have come to Caucasus late and are not indigenous population”.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.10.2018
	Son variant	17.12.2018